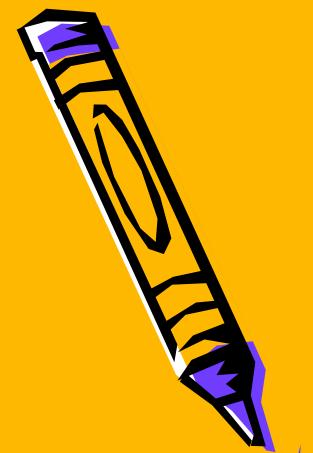

**Сут -Х=л кожуун чагыргазыныё +=редилге килдизи
Муниципалдыг ==редилге чери Бора-Тайга ниити билиг
ортумак школазы**

**ЭПК «Электронные образовательные ресурсы по предметам
этнокультурной составляющей»**

**Шинчилел ажылдын темазы:
«С\т-Х=л кожууннуё т==г\л\г черлери. Электроннуг словарь »**

**Ажылды кылган: Бора-Тайга ниити билиг
ортумак школазынын 8-ки клазынын
==реникчиizi Куулар Шораан**

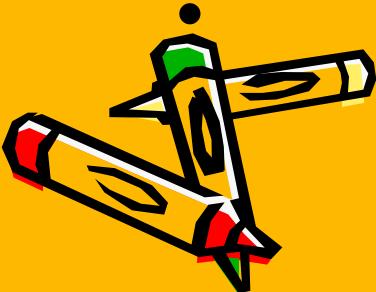
**Удуртукучу башкызы : Бора-Тайга ортумак школазыныё
1-ги категориянын эге класс башкызы
Сарыглар Чечек Дугаар-ооловна**

Бора-Тайга, 2014 чыл

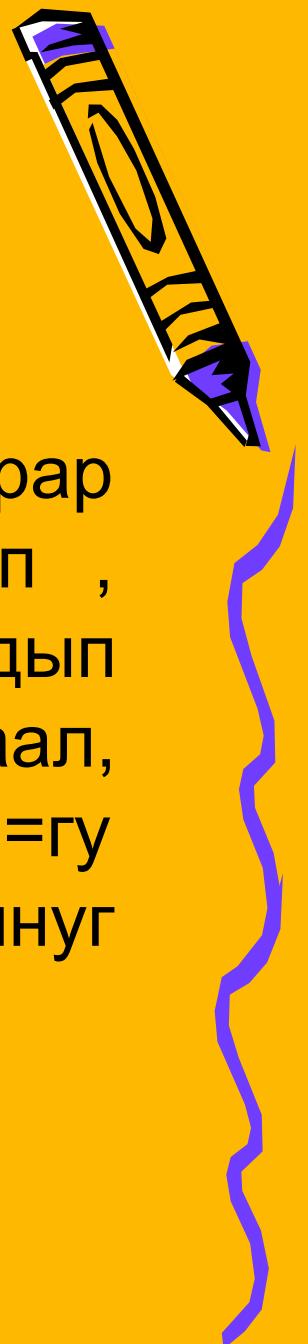
Ажылдыё планы

- Кирилде. Аттар – чурттуё т==г\з\.
- С\т-Х=л кожууннуё девискээринде т==гулуг черлер аттары.
- Т\ёнел.
- Ажыглаан литератуralар даёзызы.

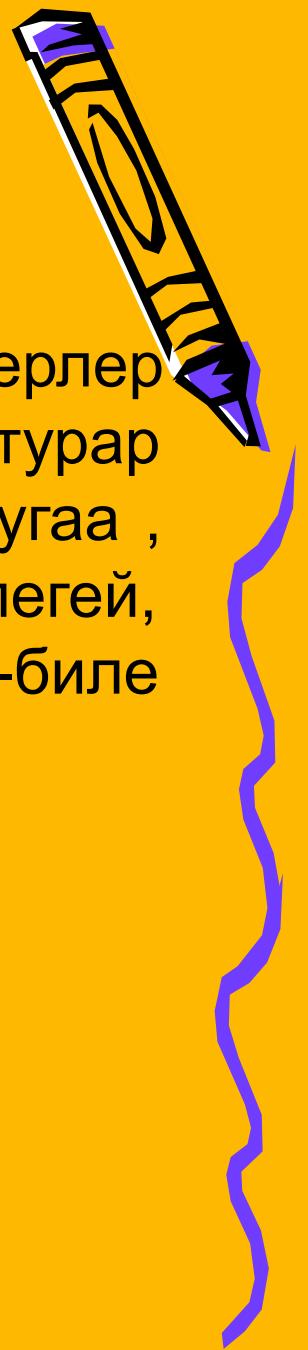
Ажылдын кол сорулгазы :

Сут-Х=л кожуунну ё девискээринде турар
чөрлер аттарыны ё т==гузун чыып бижип ,
чуруун , турар девискээрин тодараадып
бижээш, ону т=рээн чугаа , т=рээн чогаал,
долгандыр турар делегей, география, т==гу
кичээлдеринге ажыглаары-битеle электроннуг
хевирге тургузары

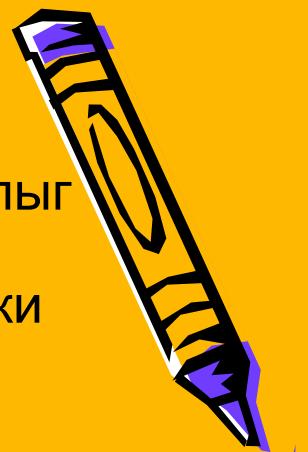

Аннотация

Сут-Х=л кожуунну ё девискээринде турар черлер аттарыны ё т==гузун чыып бижип , чуруун , турар девискээрин тодараадып бижээш, ону т=рээн чугаа , т=рээн чогаал, долгандыр турар делегей, география, т==гу кичээлдеринге ажыглаары-бите электроннуг хевирге тургузуп кылган ажыл.

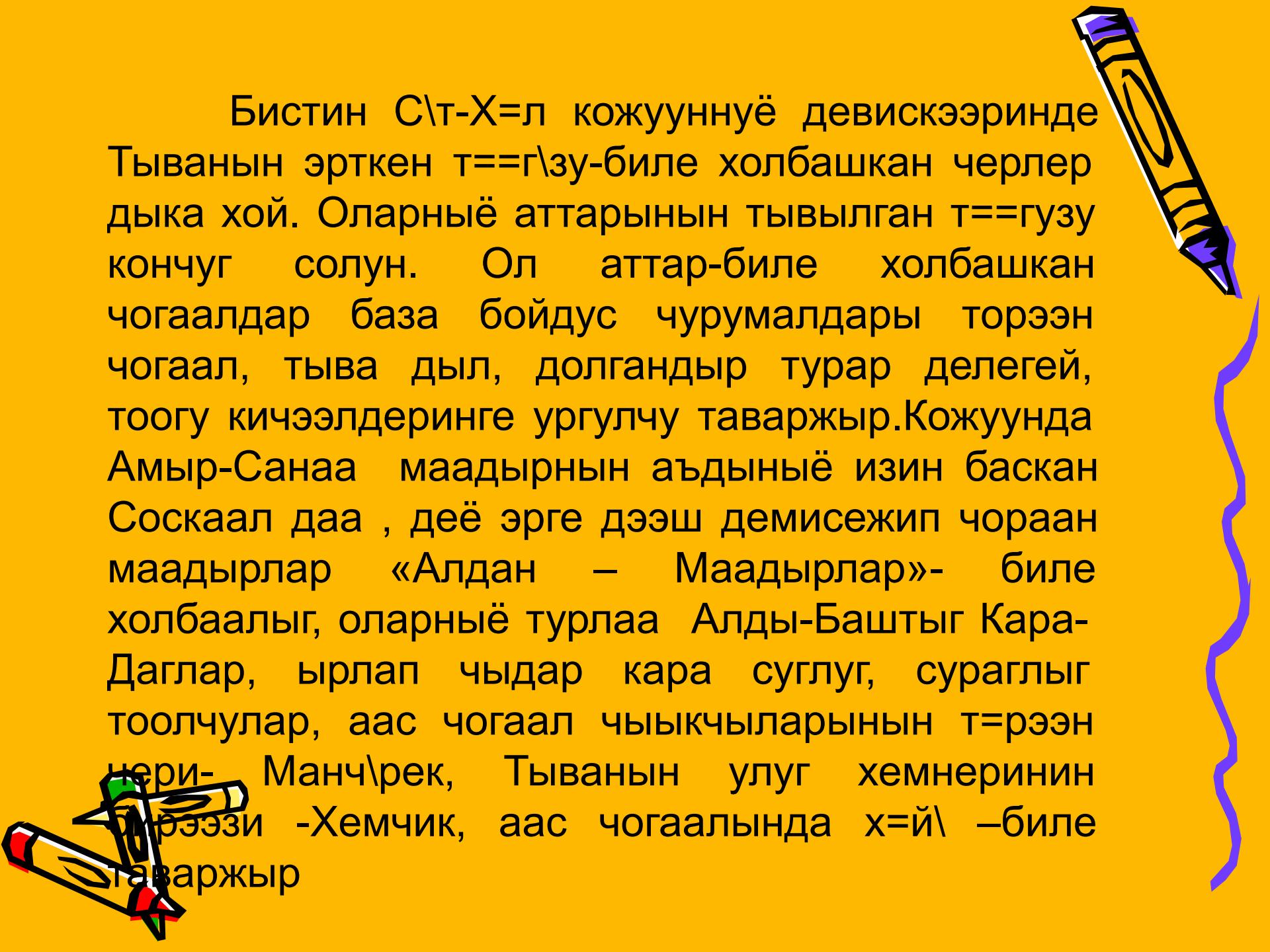
Кирилде кезээ

- Т=рээн черивистиё аттары онзагай. Чараш , ханы уткалыг аттар салгал дамчып келген.
- Т=рээн чер – улуг , делгем чурттун хензиг кезии. Кижи бурузу т=рээн черлиг, т=рээн булуёнуг. Т=рээн черинге ынакшыл т=рээн булуёундан эгелээр.
- Кижи б\r\з\н\н т=рээн чери аттыг. Олар анаа тыптып келбээн. Оларны уран-чечен чон тывыскан. Аттарда чернин б\д\ж\, овур-хевири, а чамдыктарында чоннун эрткен оруу, амыдыралы, т==г\з\ сиёниken.
- +гбелеривистин салгал дамчып келген аттарынын тывылган т==г\з\н шинчилеп , чыып бижиири солун.
- Чер кырында ат чок ч\ве турбас. Ынчангаш аттар бистин амыдыралывыста база бир кол черни ээлеп тураг.
- «Т==гу болгаш тоолчургу» чугаалар номчуурунга кончуг ынак мен.

Бистин С\т-Х=л кожуунну ё девискээринде Тыванын эрткен т==г\зу-бile холбашкан черлер дыка хой. Оларны ё аттарынын тывылган т==гузу кончуг солун. Ол аттар-бile холбашкан чогаалдар база бойдус чурумалдары торээн чогаал, тыва дыл, долгандыр туар делегей, тоогу кичээлдеринге ургулчу таваржыр. Кожуунда Амыр-Санаа маадырнын аъдыны ё изин баскан Соскаал даа , деё эрге дээш демисежип чораан маадырлар «Алдан – Маадырлар»- биле холбаалыг, оларны ё турлаа Алды-Баштыг Караглар, ырлап чыдар кара суглуг, сураглыг тоолчулар, аас чогаал чыыкчыларынын т=рээн нери- Манч\рек, Тыванын улуг хемнеринин т=рээзи -Хемчик, аас чогаалында х=й\ – биле таваржыр

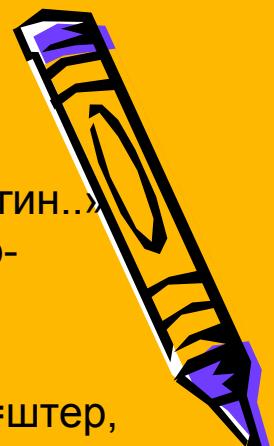

Чес-Булун дээш оон-даа =ске т==г\л\г черлер х=й. Үнчангаш т=рээн черимниё черлериниё аттарыныё тывылган т==гузун чыып, тып тургузар деп сорулганы салгаш «Т==г\л\г черлер аттарындан» эгелеп бичиилеп чыып эгелээним бо.

Кожуунувус девискээринде т==гулуг черлеривистин тывылган угун шинчилеп, тып , чуруктарын тырттырарын кызыткан мен. Республика иштинде х=й х=лдерниё аразындан чер иштинде агымы-бile ылгалып тураг - ак-кок С\т-Х=л\в\с , шаг-шаанда даштыкы эжелекчилерге удур эрес-диidim туржуп чораан тыва уктуг Амыр-Санаа деп маадырныё доктаап эрткен т==г\л\г черлери Соскаал даа , Алдын-Хавак , Чес-Булүү база деё эрге дээш байларга удур турушкан маадыр Алдан- Маадырларнын турлаглары Кара-Даглар , Оргу-Ш=лдер хамааржыр. Ам ол черлерниё дугайында чыып кылганым т==г\ чугаалар –бile таныштырар-дыр мен.

С\т-Х=лд\ё онзагайы

- « Шыян ам. С\т-Х=л шалбаа, С\мбер-Уула тей турар шагда ч\веё иргин..»
Б\г\л-ле тыва тоолдар ынчаар эгелээр. Үнда ужур-ла бар. Үдьктыг ыршоорда кирген Кызыл-Тайга, Бора-Тайгага х\рээлэлткен 600 ажыг х=лдерниё база бир чараш, каазы , чоргааралы- С\т-Х=л .
- Чараш кыстыё кыдырык карактарыныё кирбиктери дег, дыттар, п=штер, шарланнары кижиниё бижип, чуруп ханмазы чараш, =ё-баазын аяёнары кайгамчык-ла чараш.
- С\т-Х=л кыдыынга т=руттунген оолдар м=ге, кыстары шевер, чараш, аyttары чыраа-саяк, чепер, маёнаар, кашпагай болур деп шаандан бээр =гбелеривис чиге-ле с=глээн . Үлап-ла, С\т-Х=л –м=гелер чурту. Ону бадыткаары-бите Дарыжык Донгакты, Сарыглар Семис-оолду (Чемпион), Дапыл Ооржакты, С\р-оол Ондарны, Николай Сынаё-оолду, Маадыр, Амир, Аяс Монгуштарны адаарга-ла х=йге билдингир.
- Х=л\в\ст\ё аргаларыныё кызыл дыдындан эптеп тургаш кылган игил, бызаанчызын туткаш, уяранчыг сыгыт-х==мейин салып чораан Улустун х==мейжилери Маржымал Ондар, Хунаштаар-оол Ооржак – республика хамаанчок, даштыкыда билдингир сураглыг эртинелеривис , чаёгыс-чер чурттугларывыс-тыр.
- С\т-Х=л =ске х=лдерден тайга кырында, далай деннелинден 1814 м бийкте чыдары –бите онзагай болгаш ылгалдыг.
Оон узуну – 8 км., дооразы – 3,5 км., ханызы- 32 метр.

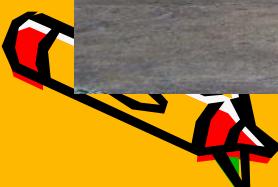
Ак-к=к С\т-Х=л

Эртенги болгаш көжээки хаяа \өзинде

Магаданчыг С\т-Х=л чылдыё 4 эргилдезинде

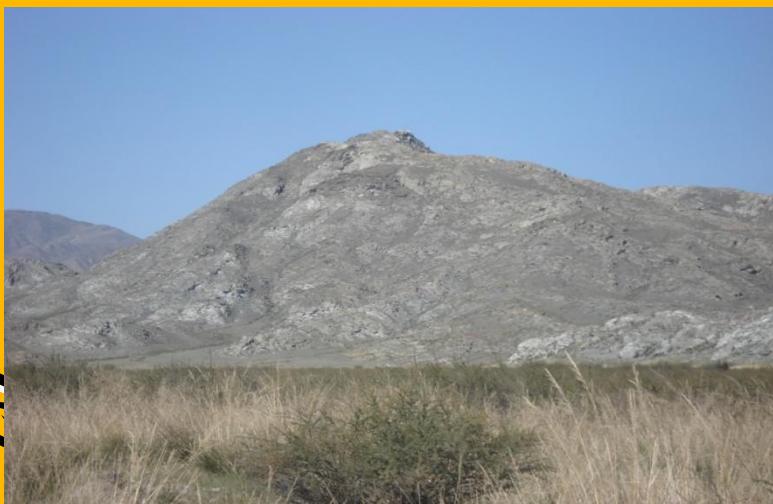

Сүт-Хол тоогу чугааларда

- Шаг -шаандын Кызыл-Тайга эдээнгэ чанғыс доруг аъттыг , каш ошкулуг Дарбалдай деп ашак чурттап чораан. Чай боорга хол кыдышынга кожуп кээр. Хол кыдышынын мыйыраан барба-барбазы-билие чудуруп алгаш , кадырып , кургадып , ону чууруп далган кылыш.
- Дарбалдайнын ала чайны оттур ажылыш-даа ол. Холудун мыйыраа аажок сутсуг болган. Кызыл-Тайга кырындан ол холду коорге , база-ла ногаан эзимнерге хаажылаткан чуве ышкаш , чапты берген чыдар.
- Үйнчангаш ол холдун адын Дарбалдай ашак Сүт-Хол деп адап каан дээр.
- «Кыс-Халышыр» арын 94 . Кызыл

Маадыр Амыр-Санааның таварып
эрткен черлери: Чес-Булун, Соскаал
даа, Алдын-Хавак.

«Шаг-шаанда даштықы әжелекчилерге удур эрес-диidim туржуп чораан тыва уктуг Амыр-Санаа деп маадыр соондан ызыртыр сурген дайызыннарга сывыртаткаш, чиге барыын хүн ажар чукче углай чуглуг күш дег чугурук Сарала аъдын мунупкаш, чоруй чаалажып, Чес-Булунну челдире аарак эрткеш, Артаа-Тейни ажа халыткаш, хемчик хемнин кыдышын ору алзы херилдирип чоктап ора, оруун доза доора чыткан Болчатылыш-Бора-Тей дег, бичежек борбалдыр дагнын кырын орта чугурук Саралазынын кан дег быжыг дуюглары-бile бастырып эртип чыда, бичии када доктаагаш, кызыл сооскен данзазынга хоюг сарыг таакпызын тиккеш, аптара дег улуг , ак оттук-дажы-бile оттуун шап, таакпызын кыывыскаш, аткан чанын согууну дег оккуру-бile Тээлиге

тептиргеш, Базырыкка бастыргаш: «Астын кудуруунун бажында, койгуннун кулаанын бажында дым-дам дыргак каразы дег кара ими чидип, хар дег агаардан бээр , дайызыннарандан ожээним негеп ап, ыяап-ла торээн черимге келир мен»- дээш, аашкынгаш оруун уламчылап, орус чуртунче шиглей арлы берген дээр».

Оон бээр ол тоолчургу маадыр кижинин ажа халыткан тейин Артаа-Тей дээр, Хемчик ковуруунун устунде доктааган тейин Соксаал, аъдынын чес дагазы турлуп чыдып калган булунну Чес-Булун, боозунун алдын кузумуру чыдып калган хавакты Алдын-Хавак дээр апарган.

Журнал «Башкы» №1, 1995 ч. Ондар Бавужап. Сут-Хол кожуун.

Соскаал даа

Соскаал даа сонгу, чоон, барыын
талаларындан

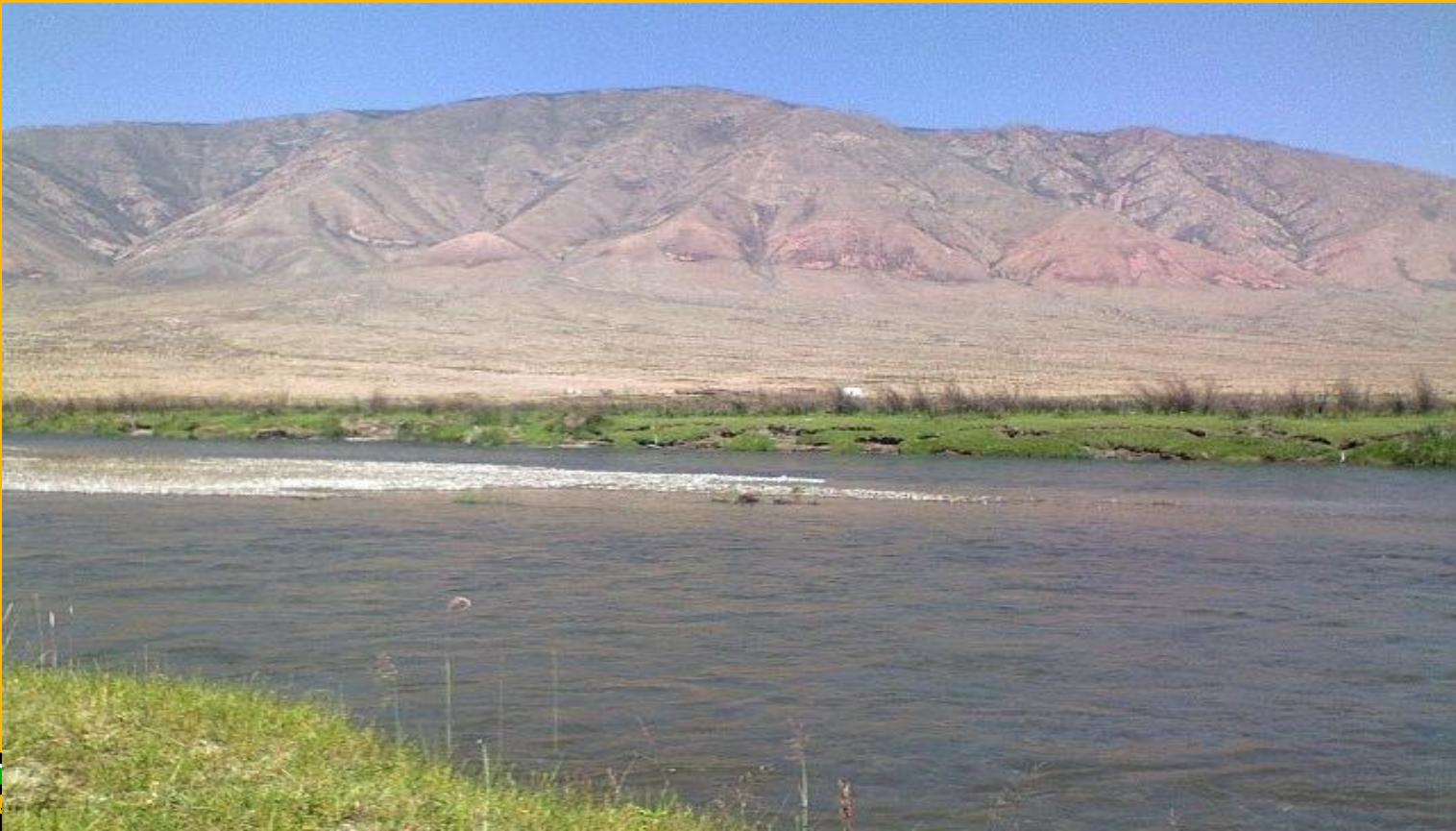

Соскаал деп аттын тывылганы.

- Ак-Даш сууруунун мурнуу талазында дагны Соксаал даа дээр. Тоолда кирген Амыр-Санаа деп маадырнын доктааган тейи.
- ЪІнчангаш ону ынчаар адаан.

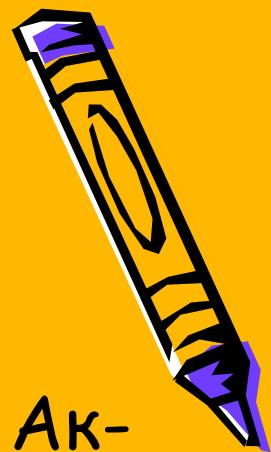

Чес - Булун

Чес-Булун деп ат канчаар тывылгыныл?

Кызыл-Тайга суурунун чанында Ак-Суунун ковуруунден күду баткан талазын Чес-Булун деп адаар. Ору чоктаан талазын Чалбак-Хараган дээр. Шагшаандан ол черлеп Тыванын маадырлыг тоолдарында эрес-кайгал Амыр-Санаа аъттыг халдып эртип чыңдырда, аъдынын чес дагазы чыңдып калган дижир. Ону бир хой кадарып чораан ядыш арат тып алгаш, ынчалдыр-ла оон арбаны сегереп унген дижир. Ол олчаан ол кезек черни «Чес-Булун» деп адай берген дээр.

Алдын - Хавак

Алдын-Хавак деп аттын тывыылганы

Кара-Чыраа суурунун сонгу талазында
Ак хемнин баарында хавакты Алдын-
Хавак деп адаар. Шаг-шаандан ол
черлеп Тыіванын маадырлыг
тоолдарында эрес-кайгал Амыр-Санаа
аъттыг халдып эртип чыдымда, боозунун
алдын кузумуру чыдып калган дижир..
Ол олчаан ол кезек черни «Алдын-
Хавак» деп адай берген дээр.

Кара-Даг

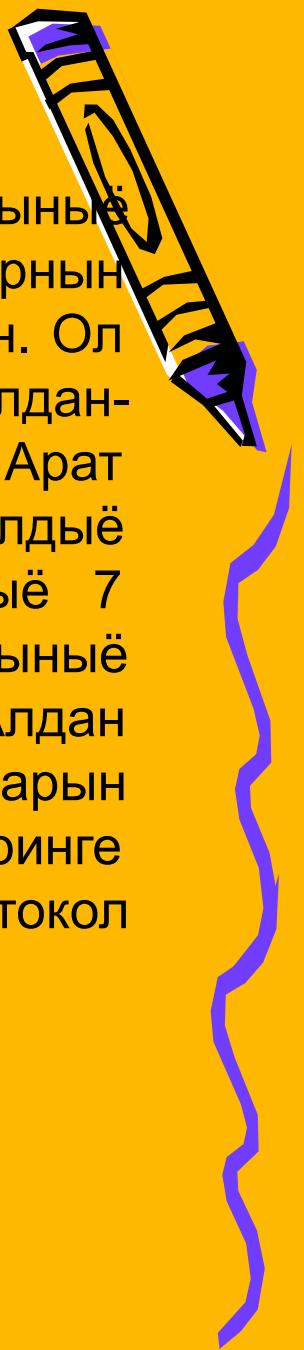

Оргу-Шол

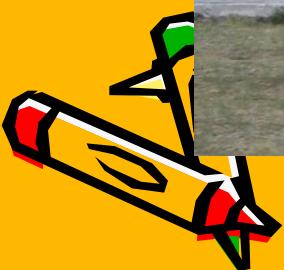

Оргу-Шол

- 1883 чылда Хемчикке иштики, даштыкыны ё дайзыннарынга удур тура халышкан алдан маадырларнын турлаа болган Кара-Даглар , Оргу-Ш=л т==г\де арткан. Ол Алдан-Маадыр сумузунун девискээринде турар. Алдан-Маадырларны алдан дургуннар деп турган. Тыва Арат Республиканы ё Биче хурал Президиумуну ё 1941 чылды ё май 11-ни ё х\н\нде болган хуралыны ё доктаалыны ё 7 дугаарында « 1883 чылда Хемчикке иштики, даштыкыны ё дайзыннарынга удур тура халышкан алдан кижини «Алдан дургуннар» дивейн «Алдан-Маадырлар» деп адаарын доктаадыр болгаш оларнын турган черлеринге тураскаалдар кылышын доктаадыр» деп айыткан (Протокол 19)

Алдан-Маадырларга тұрасқаал. 1983 چылда
кылған.

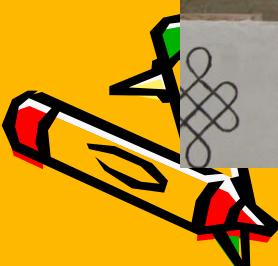

Оргу-Шол ындында Акче ажар арт кырында Алдан-Маадырларга тураскаал.

- Алдан-Маадырларга 1983 чылга чедир тураскаалдар кылдынмаан. 1982 чылда «Алдан-Маадыр» совхозтуёй дирекциязы аныяк дарган Орлов Эртинеевич Сарыгларга тураскаал кылтыр чагыгны киирген. 1983 чылдын октябрь 8-те Оргу-Шол ындында Акче ажар арт кырынга саадакта каёхожуула баштыг октарныё уштары =г д\нд\\нден к=ст\п келген кылдыр сиилбип кылган тураскаал турупкан.
-
- Турскаалдыё утказы: Тыва =гн\ё тербези. Оон \нген чандаё – хожуула октар. Иий кыдында эзерниё тепсе , т=репчизи.
- Ооё ындында иий талазында - аптаралар. Аёаа 1883 – 1982 деп бижээн. Кырындан чадаларны к==рге –чаныё кирижи. Эё-не баштай эрес кайгалдар =гден \нгеш , эринге олурупкаш , ча-согунну холга алгаш тулчуп \нген дээн уткалыг бодал.

Оргу-Шол аксында Алдан-Маадырларга тұрасқаал.
Алдан маадырларның адын тыва эзер хевиринде
демирден хайындырған

Ажылдын туёнели

- Черлер аттарыны ё төгөлгөн чыып, тып тургаш кожуунувус иштинде солун төгөлчүгаалардан тывылган черлер аттарын билип , кайда турарын тодарадып , чуруктарын кандыг арга-бите кылып, чыып болурун билип алдым.
- Бо ажылды кылгаш улаштыр суурувус девискээринде турар черлернин аттарын: хемнер, шөлдер, черлер аттарын аёгылап чыып кылыш деп бодап алдым.

Ажыглаан литератураалар

- Журнал «Башкы» №1, 1995 ч. Ондар Бавуужап. Сүт-Хол кожуун.
- Кыс-Халыыр. Кызыл. - арын 94
- Огбелерге тураскаадыг «Алдан-Маадыр» , К-1997 ч.
- Экскурсиялаан объектинин паспорту -автору Ховалыг З.К
- Информаторлар:
 - Чечек Дугаар-ооловна 1964 ч.т., эгэ класс башкызы
 - Бора-Тайга суур.
 - Чечек Чылбар-ооловна . 1965 ч. Кызыл-Тайга суур
 - Ондар Кончук Кертик-оолович . Бора-Тайга суур. 86 хар

Дыннаанынар дээш
четтирдим!

